

**У ПОШУКАХ УНІВЕРСАЛЬНОГО СИМВОЛУ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: ОБРАЗ КОЗАКА МАМАЯ
В УКРАЇНСЬКІЙ КУЛЬТУРНІЙ ПАМ'ЯТІ ПОЧАТКУ ХХІ СТ.**

Мета статті полягає в аналізі репрезентації образу Козака Мамаєв як універсального символу української національної і культурної ідентичності в публічному і художньому дискурсах. Для розкриття проблеми використано **методологію**: семіотичний аналіз, дискурсивний аналіз і структурно-функціональний метод дослідження. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що вперше розглянуто проблему функціонування образу Козака Мамаєв в публічному і художньому дискурсах на початку ХХІ ст. Також вперше простежено спроби сучасних українських художників та культурних діячів інтерпретувати даний образ як універсальний символ національної ідентичності. **Висновки**. В умовах незалежності українські інтелектуали і художники спробували виробити універсальний символ, який був би пов'язаний з українською національною ідентичністю і сприяв би консолідації суспільства. Вони звернулися до образу Козака Мамаєв, оскільки він понад два століття був одним із символів "українськості" та сприймався позитивно в усіх регіонах України. На початку ХХІ століття через фестивалі, акції, художні виставки та встановлення пам'ятників образ Мамаєв популяризується як універсальний символ української ідентичності. З 2014 року, після початку російської агресії на Сході України, він став протиставлятися образами російської пропаганди. Можна простежити два трактування даного символу в публічному і художньому дискурсах. Представники першого дискурсу пов'язують образ з пам'яттю, традиційністю та консервативністю. Вони протиставляють його іншим образами і глобалізаційним тенденціям. Представники другого дискурсу трактують образ, як символ "гібридності" української культури та ідентичності. Вони підкреслюють взаємозв'язок української культури з глобальною і не вдаються до дискурсу "іншування".

Ключові слова: символ, образ, Козак Мамаєв, національна ідентичність, культурна пам'ять.

Воронік Дмитрій Сергеевич, аспирант кафедры культурологии и информационной деятельности Мариупольского государственного университета

В поисках универсального символа национальной идентичности: образ Козака-Мамаев в украинской культурной памяти начала ХХІ в.

Цель статьи состоит в анализе репрезентаций образа Козака Мамаев, как универсального символа украинской национальной и культурной идентичности, в публичном и художественном дискурсах. Для раскрытия проблемы использовано научную **методологию**: семиотический анализ, дискурсивный анализ и структурно-функциональный метод исследования. **Научная новизна** работы заключается в том, что впервые рассмотрена проблема функционирования образа Козака Мамаев в публичном и художественном дискурсах начала ХХІ в. Также впервые прослежены попытки современных украинских художников и деятелей культуры интерпретировать данный образ как универсальный символ национальной идентичности. **Выводы**. В условиях независимости украинские интелектуалы и художники попытались выработать универсальный символ, который был бы связан с украинской национальной идентичностью и способствовал бы консолидации общества. Они обратились к образу Козака Мамаев, поскольку он более двух столетий был одним из символов "украинскости" и воспринимался положительно во всех регионах Украины. В начале ХХІ века, через фестивали, акции, художественные выставки и установку памятников, образ Мамаев популяризируется как универсальный символ украинской идентичности. С 2014 года, после начала российской агрессии на Востоке Украины, он стал противопоставляться образам российской пропаганды. Можно проследить две трактовки данного символа в публичном и художественном дискурсах. Представители первого дискурса связывают образ с памятью, традиционностью и консервативностью. Они противопоставляют его другим образам и глобализационным тенденциям. Представители второго дискурса трактуют образ, как символ "гибридности" украинской культуры и идентичности. Они подчеркивают взаимосвязь украинской культуры с глобальной и не прибегают к дискурсу "другого".

Ключевые слова: символ, образ, Козак Мамаев, национальная идентичность, культурная память.

Voronik Dmytro, postgraduate student of the culture and information studies department of Mariupol State University

Searching for the universal symbol of national identity: the image of Cossack Mamay in the Ukrainian cultural memory in the early ХХІ the century

The purpose of the article is to study the representations of Cossack Mamay's image as universal Ukrainian national and cultural identity in public and artistic discourses. There were used such techniques of scientific methodology

as semiotics analysis, discourse and structural-functional research methods. Scientific novelty consists in the fact that for the first time the image of Cossack Mamay was researched in public and artistic discourses in the early XXIth century. For the first time ever the article studies the attempts of modern Ukrainian artists and cultural personalities to interpret this image as a universal symbol of national identity. Conclusions. Under the conditions of independence, Ukrainian intellectuals and artists have tried to produce a universal symbol, which would be closely connected to Ukrainian national identity and would promote consolidation of the society. They turned to the Cossack Mamay's image because it had been one of the symbols of Ukrainian identity for more than two centuries positively regarded in all regions of Ukraine. In the early XXIth century, with the help of festivals, different campaigns, art exhibitions and through installing various monuments, the image of Mamay was popularized as the universal symbol of Ukrainian identity. Since 2014, after the time of Russian aggressive behavior, this symbol has become opposed against the images of Russian propaganda in the Eastern part of Ukraine. There are two interpretations of this symbol in public and artistic discourses. The representatives of the first discourse explain the image as the symbol of memory, traditions and conservatism. They also oppose it against other symbols and globalization. The representatives of another discourse interpret this image as a symbol of "hybridism" of Ukrainian culture and identity. They emphasize the interrelation of Ukrainian and global culture, but they do not oppose it against the other images.

Keywords: symbol, artistic image, Cossack Mamay, national identity, cultural memory.

Актуальність теми дослідження. Кожна держава має свої особливі символи, які в першу чергу асоціюються з нею. Вироблення відповідних символів сприяє консолідації суспільства. Для України одним з основних таких символів був і залишається образ Козака Мамає, який походить з однойменних народних картин. Даний образ функціонує в українській культурі вже понад два століття. Така його популярність була пов'язана з важливістю доби козацтва для української культурної та історичної пам'яті. Образ Козака Мамає був одним з символів для формування колективної самоідентифікації українців. Тож можна говорити про те, що образ Козака Мамає став одним з метасюжетів української культури, що актуалізує його дослідження.

Образ Козака Мамає досить докладно вивчали. Можна виділити кілька основних аспектів, довкола яких дослідники зосереджували свою увагу. Це: А) проблематика походження образу та композиції (Д. Щербаківський [20], П. Білецький [3]); Б) аналіз образу як знакової системи (Д. Куриленко [10]); В) аналіз зв'язку образу зі сміховою культурою та вертепом (Й. Федас [18], С. Бушак [5]); Г) виявлення зв'язку образу з фольклором та міфологією (М. Чорна [19], Д. Куриленко [11]); Д) інтерпретація образу у сучасному українському мистецтві (Н. Буланова [4], С. Попеску [15]).

Мета дослідження полягає в аналізі образу Козака Мамає як символічного в українській культурній пам'яті поч. ХХІ ст. та виявленні зв'язку образу з конструюванням української національної ідентичності. Щоб досягти мети, треба відповісти на низку питань: чому цей образ було актуалізовано в нинішній період? Яку візію національної ідентичності намагаються утвердити через даний образ?

Виклад основного матеріалу. Для початку виникає потреба визначитися з термінологією. Ідентичність – широке поняття, яке в першу чергу має на увазі тотожність, ототожнення індивіда з чимось чи з кимось. В даній роботі доречно говорити не про ідентичність загалом, а про національну і культурну ідентичність. Дане поняття тісно пов'язано з поняттям нації. У дослідженні поняття нації трактується згідно з теорією Б. Андерсона [1]. Б. Андерсон називає нації "уявленими спільнотами", вказуючи на їх сконструйованість [1]. Нації "уявлялися" за допомогою конкретних культурних практик, символів та міфів. З конструюванням модерної нації виникла можливість і національної ідентичності. Вона виникає тоді, коли, як визначила польська дослідниця О. Гнатюк, в "...індивіда виникає чуття належності до спільноти (на засадах подібності). Водночас індивід виробляє в собі чуття окремішності щодо інших національних спільнот (інакшість)" [8, 51].

Важливим чинником ідентичності є символи, які сприяють консолідації спільноти. Як зазначав Ю. Лотман, символ може виступати механізмом колективної пам'яті [12]. Колективна пам'ять діє поки не втрачено "живого контакту". Коли ж пам'ять конструюється (створюється митцями чи державними інституціями), то доречніше говорити про культурну пам'ять. Сучасний німецький дослідник Я. Ассман стверджує, що культурна пам'ять завжди пов'язана з символічним кодуванням і передається "носіями традицій" (митці, письменники, школи тощо), зокрема через символи [2, 50].

Після розпаду СРСР в Україні почався пошук нових символів, які могли б замінити радянські та сприяти консолідації спільноти в рамках нової держави. Інтелектуали та митці почали звертатись до символічних постатей історії та культури, які були частиною національної культурної пам'яті. Особлива увага приділялась козацтву, як феномену, що був популярним на території всієї держави і був одним з центральних міфів, який консолідував спільноту. Пам'ять про козацтво, як про героїчний період української історії, постійно була присутньою в українській культурній традиції. Недивно, що з 1990-х років можна простежити спроби популяризації в якості "символів нації" таких постатей, як Б. Хмельницький та І. Мазепа. Проте вони неоднозначно сприймались в українському суспільстві. В

цих умовах особливого значення почав набувати образ Козака Мамаю. Він символізував узагальнений образ козака, а не якусь конкретну історичну постать. Тож виходячи з того, що козацтво сприймалось позитивно у всьому українському суспільстві, а образ Мамаю не викликав дискусій, він підходив на роль узагальненого символу для всієї спільноти.

Образ Козака Мамаю походить з народних картин з однойменною назвою. Найбільшої популярності дані картини здобули в XVIII ст. В цей період, з одного боку, народні картини були, частиною народної сміхової культури, а з іншого боку, Мамаю трактувався, як оборонець Правди [5]. Таке поєднання іронії та героїчності було характерним для барокової традиції. Це в подальшому давало широку можливість для інтерпретацій образу митцями. В різні періоди розвитку української культури до цього образу звертались відомі художники: Т. Шевченко, Л. Жемчужніков, Д. Бурлюк, О. Заливаха, Г. Нарбут тощо. В умовах відсутності державності, образ Мамаю був одним з неофіційних символів української ідентичності.

Закономірно, що в період незалежності даний образ, в черговий раз, було актуалізовано. Особливо активно він починає функціонувати в культурному та публічному просторі з 2000-х років. Саме в цей період образ з народних картин почали пропагувати в якості універсального символу української національної ідентичності. Якщо на території Західної та Центральної України він був поширений і до того, то на Сході активні процеси його популяризації почались лише на початку XXI ст. Так, в 2008 р. у Кам'янському (Дніпродзержинськ) починає функціонувати фестиваль "Мамай-fest" [9]. Організатори даного заходу ставлять собі за мету популяризацію образу Козака Мамаю в місті де більшість населення належить до, за твердженням організаторів, "денаціонального робітничого класу" [13]. "Націоналізувати" місто організатори намагаються через образ Мамаю.

У рамках фестивалю було організовано низку виставок, де митці демонстрували свої твори, пов'язані з образом Мамаю. В 2009 р. було організовано виставку "Мамай-fest: Галицька проєкція" (м. Львів), а в 2013 р. відбулась виставка "Мамай-fest: Луганська проєкція" (м. Луганськ) [9]. Ідею провести виставки як на Сході, так і на Заході України можна трактувати як спробу утвердити образ Мамаю в якості спільного символу для всієї країни.

Помітними були акції львівського художника О. Скопа – "Мамаю у кожному українську хату" та "Мамай єднає Україну". Ці проєкти було започатковано в 2015 р. Проєкт "Мамай єднає Україну" мав на меті консолідувати Україну завдяки образу Мамаю, як єдиного символу української національної та культурної ідентичності для всієї країни. Суть проєкту полягала в тому, що двадцять п'ять художників (з кожної області і АР Крим) презентували свої картини з зображенням Мамаю [13].

Намагання популяризувати даний образ на території Східної та Південної України можна простежити в цей період і через аналіз встановлення пам'ятників Мамаю. Перший в Україні пам'ятник Козаку Мамаю було встановлено в Києві, в 2001 р. В 2009 р. відкрили пам'ятник Мамаю в Запоріжжі [16], а в 2010 р. – у Кам'янському [14]. Новий виток активності в поширенні образу на Сході нашої держави відбувся після початку війни 2014 р. Так, в 2015 р. пам'ятник Мамаю відкрили в Краматорську [6], а в жовтні 2016 р. планується відкриття пам'ятника у Кривому Розі [7]. Встановлення пам'ятників має на меті утвердити пріоритетність українських національних символів на території, де поширені образи російської пропаганди.

Якщо даний образ постає символом національної ідентичності, то якою саме бачиться ця ідентичність тим, хто звертається до цього образу? Національна ідентичність не є сталою, а може трансформуватись та мати різні інтерпретації відповідно до домінуючого дискурсу. Через образ Мамаю можна простежити, якою саме бачиться національна ідентичність для митців і культурних діячів. Тут можна виокремити дві основні стратегії:

А) перша – Мамаю трактується, як символ ідентичності, заснованої на традиційних та консервативних цінностях. Для прихильників даної стратегії характерним є наголошування на герметичності української культури та використання дискурсу "іншування";

Б) друга – образ трактується, як символ "гібридності" ідентичності та української культури.

Перша стратегія існує і в публічному, і в художньому дискурсах. Організатори фестивалю "Мамай-fest" трактують образ Козака Мамаю як: "...один із психотипів українців, матриця, закладена в нас Богом, природою, історією" [13]. Н. Буланова (одна з організаторів фестивалю) відмічає, що даний образ є "втіленням характерних рис і ознак української нації з притаманними їй талантами, з мужністю і рефлексіями, терпінням і самозаглибленістю, індивідуалізмом і волелюбністю. Фактично, цей образ є таємним знаком, ...що сприймається на глибокому генетичному рівні" [17]. Схожі думки висловлює О. Скоп, який вдається до дискурсу "іншування". Іншими/Чужими, яким він протиставляє образ Мамаю, постають популярні нині голлівудські та російські образи [17].

Аналізуючи вище наведені цитати можна побачити протиставлення народної культури глобалізованої, примордіалістське розуміння нації (згідно з яким нації базуються на біологічних та етнографічних характеристиках), своєрідну натуралізацію ідентичності (пишучі про риси, які ніби притаманні лише українцям). Такий дискурс є, вдаючись до термінології О. Гнатюк, нативістичним [8, 65]. Схожі трактування можна побачити також у художників. Так, О. Скоп, І. Горобчук, І. Паньок та А. Фурлат зображують образ Мамає традиційно та надають йому рис ікони та оберегу. У всіх перелічених митців Мамає постає в героїчному ореолі.

Друга стратегія відсутня в публічному просторі. Її можна простежити лише у митців, які іронічно переосмислюють відомий образ. Наприклад, О. Ройтбурд в картині "Будда Мамає" демонструє взаємопов'язаність культур, а художник А. Скорубський-Кандинський, в картині "Мамає", перетворює козака на голлівудського героя, демонструючи поєднання сучасної глобальної культури з народними архетипами.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше розглянуто проблему функціонування образу Козака Мамає в публічному і художньому дискурсах на початку ХХІ ст. Також вперше простежено спроби сучасних українських художників та культурних діячів інтерпретувати даний образ, як універсальний символ національної ідентичності.

Висновки. Отже, можна зробити кілька висновків. По-перше, в умовах незалежності українські інтелектуали та митці намагалися виробити універсальний символ, який сприяв би консолідації спільноти. По-друге, саме образ Козака Мамає, який ставши частиною української культурної пам'яті, має історичний потенціал, намагаються утвердити в якості такого універсального символу. Створюється ряд майданчиків, виставок, акцій, спрямованих на популяризацію даного образу. Акцентується увага на його символічності. Особливо ці намагання стали активними на Сході України, після початку війни 2014 р. По-третє, образ Козака Мамає в публічному дискурсі трактується як символ традиційної візії національної ідентичності. Відтак, проаналізовані тенденції свідчать про актуальність використання образу Мамає в якості універсального символу ідентичності на сучасному етапі розвитку української культури.

Література

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти [Електронний ресурс] / Б. Андерсон. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/anders/and.htm>.
2. Ассман Я. Культурная память. Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Я. Ассман. – М., 2004. – 368 с.
3. Білецький П. "Козак Мамає" – українська народна картина / П. Білецький. – Львів: Видавництво Львівського державного університету, 1960. – 32 с.
4. Буланова Н. "Козак Мамає" у сучасному образотворчому мистецтві / Н. Буланова. – Режим доступу: <http://slovoprosivity.org/2013/06/06/>
5. Бушак С. Сміхова культура українського народу у творах "Козак Мамає" та "Запорожцях" Іллі Рєпіна [Електронний ресурс] / С. Бушак. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/41941/17/Bushak.pdf?sequence=1>.
6. В Краматорске открыли памятник казаку Мамаю [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.6264.com.ua/news/935912>.
7. В Кривом Роге скоро установят памятник "Козак Мамає" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.0564.ua/news/1281425>.
8. Гнатюк О. Прощання з імперією: Українські дискусії про ідентичність / О. Гнатюк. – К.: Критика, 2005. – 528 с.
9. Динаміка життя Мамає [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://mamayfest.at.ua/>
10. Куриленко Д. Козак Мамає: тезаурус минулого через рефлексію майбутнього (візуально-історична перцепція) / Д. Куриленко // Молодий вчений. – №1 (28). Частина I. – Херсон, 2016. – С. 31–35.
11. Куриленко Д. Козак Мамає як духовний пантеон. Темпоральна формація генетичного коду Козака Мамає: фольклорно-міфологічний аспект [Електронний ресурс] / Д. Куриленко. – Режим доступу: <http://molodyvcheny.in.ua/files/journal/2015/10/33.pdf>.
12. Лотман Ю. Символ в системі культури [Електронний ресурс] / Ю. Лотман. – Режим доступу: <http://www.philology.ru/literature1/lotman-92e.htm>.
13. Мамає – фест як іноваційний музейний проект [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mamayfest.at.ua/>
14. Памятник "Камянской Мамає": обобщенный образ казака-героя [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mydndz.info/spravochnik-dneprodzerzhinska/pamjatnik-kamjanskij-mamaj.html>.
15. Попеску С. Образ Козака Мамає у сучасному мистецтві України / С. Попеску [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://masters.kubg.edu.ua/index.php/art/article/download/247/265>.

16. Саломатина В. На Хортиці відкрили пам'ятник казаку Мамаю [Електронний ресурс] / В. Саломатина. – Режим доступу: <http://zp.kp.ua/zp/187382-na-khortytse-otkryly-pamiatnyk-kazaku-mamaui>.
17. Снітовський О. Орест Скоп, художник: "Напевно ніхто з дослідників точно не зможе сказати, відколи на українських народних картинах з'явився він – козак Мамай" [інтерв'ю] [Електронний ресурс] / О. Снітовський. – Режим доступу: <http://www.ukrinform.ua/rubric-culture/1878341-kozak-mamay-e-dnae-ukrainu-2089170.html>.
18. Федас Й. Вертеп і «Козак Мамай» [Електронний ресурс] / Й. Федас. – Режим доступу: [file:///C:/Users/User/Downloads/eine_2000_4_4%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/eine_2000_4_4%20(1).pdf).
19. Чорна М. Козак Мамай як український культурний герой та першопредок міфічного часу / М. Чорна // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Літературознавство, мовознавство, фольклористика. – 2007. – Вип. 18. – С. 57.
20. Щербаківський Д. Козак Мамай (народна картинка) / Д. Щербаківський [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://etnoua.info/novyny/kozak-mamay-narodna-kartynka-dshcherbakivskiy-1913/>

References

1. Anderson B. Uyavleni spil`noty` [Elektronny`j resurs] / B. Anderson. – Rezhym`m dostupu: <http://litopys.org.ua/anders/and.htm>
2. Assman Ya. Kulturnaya pamyat. Pismo, pamyat o proshlom i politicheskaya identichnost v vysokikh kulturakh drevnosti / Ya. Assman. – М., 2004. – 368 s.
3. Biletskyi P. "Kozak Mamai" – ukrainska narodna kartyna / P. Biletskyi. – Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoho derzhavnogo universytetu, 1960. – 32 s.
4. Bulanova N. "Kozak Mamai" u suchasnomu obrazotvorchomu mystetstvi / N. Bulanova. – Rezhym dostupu: <http://slovoprosivity.org/2013/06/06/>
5. Bushak S. Smixova kul`tura ukrayins`kogo narodu u tvorax "Kozak Mamaj" ta "Zaporozhcyax" Illi Ryepina [Elektronny`j resurs] / S. Bushak. – Rezhym`m dostupu: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/41941/17-Bushak.pdf?sequence=1>
6. V Kramatorske otkryli pamyatnik kazaku Mamayu [Yeletkronniy resurs] – Rezhim dostupu: <http://www.6264.com.ua/news/935912>
7. V Krivom Roge skoro ustanovyat pamyatnik "Kozak Mamay" [Yeletkronniy resurs] – Rezhim dostupu: <http://www.0564.ua/news/1281425>
8. Gnatyuk O. Proshhannya z imperiyeyu: Ukrayins`ki dy`skusiyi pro identy`chnist` / O. Gnatyuk. – К.: Kry`ty`ka, 2005. – 528 s.
9. Dy`namika zhy`ttya Mamaya [Elektronny`j resurs] – Rezhym`m dostupu: <http://mamayfest.at.ua/>
10. Kurylenko D. Kozak Mamai: tezaurus mynuloho cherez refleksiю maibutnoho (vizualno-istorychna pertsepsiia) / D. Kurylenko // Molodyi vchenyi. #1 (28). Chastyna 1. – Kherson, 2016. – S. 31 – 35.
11. Kurylenko D. Kozak Mamai yak dukhovnyi panteon. Temporalna formatsiia henetychnoho kodu Kozaka Mamaia: folklorno-mifolohichni aspekt [Elektronnyi resurs] / D. Kurylenko. Rezhym dostupu: <http://molodyvchenyi.in.ua/files/journal/2015/10/33.pdf>
12. Lotman Yu. Simvol v sisteme kultury [Yeletkronniy resurs] / Yu. Lotman. – Rezhim dostupu: <http://www.philology.ru/literature1/lotman-92e.htm>
13. Mamaj-fest yak inovacijny`j muzejny`j proekt [Elektronny`j resurs] – Rezhym`m dostupu: <http://mamayfest.at.ua/>
14. Pamyatnik "Kamyanskoy Mamay": obobshchennyy obraz kazaka-geroya [Yeletkronniy resurs] – Rezhim dostupu: <http://mydndz.info/spravochnik-dneprodzerzhinska/pamjatnik-kamjanskij-mamay.html>
15. Popesku Ye. Obraz Kozaka Mamaia u suchasnomu mystetstvi Ukrainy / Ye. Popesku [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: <http://masters.kubg.edu.ua/index.php/art/article/download/247/265>.
16. Salomatina V. Na Khortitse otkryli pamyatnik kazaku Mamayu [Yeletkronniy resurs] / V. Salomatina – Rezhim dostupu: <http://zp.kp.ua/zp/187382-na-khortytse-otkryly-pamiatnyk-kazaku-mamaui>
17. Snitovs`ky`j O. Orest Skop, xudozhny`k: "Napevno nixto z doslidny`kiv tochno ne zmozhe skazaty`, vidkoly` na ukrayins`ky`x narodny`x karty`nax z'yavy`vsya vin – kozak Mamaj" [interv'yu] [Elektronny`j resurs] / O. Snitovs`ky`j. – Rezhym`m dostupu: <http://www.ukrinform.ua/rubric-culture/1878341-kozak-mamay-e-dnae-ukrainu-2089170.html>
18. Fedas Y. Vertep i «Kozak Mamai» [Elektronnyi resurs] / Y. Fedas. – Rezhym dostupu: [file:///C:/Users/User/Downloads/eine_2000_4_4%20\(1\).pdf](file:///C:/Users/User/Downloads/eine_2000_4_4%20(1).pdf)
19. Chorna M. Kozak Mamai yak ukrainskyi kulturnyi heroï ta pershopredok mifichnoho chasu / M. Chorna // Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Literaturoznavstvo, movoznavstvo, folklorystyka. – 2007. – Vyp. 18. – S. 57.
20. Shcherbakivskiy D. Kozak Mamai (narodna kartynka) / D. Shcherbakivskiy [Elektronnyi resurs] – Rezhym dostupu: <http://etnoua.info/novyny/kozak-mamay-narodna-kartynka-dshcherbakivskiy-1913/>

Стаття надійшла до редакції 30.09.2016 р.